

Թագաւորը և պառօնները համաձայն գտնուեցան որ Հայերը կառավարուէին այն օրէնքներով որոնց ենթակայ են մահմեւ-տականները, պայմանաւ որ, ի հարկին, թագաւորը իրաւունք ունենայ զանոնք զէնքի տակ կոչելու. բայց կղերականները ընդգրկմացան և պահանջեցին որ Հայերը տասանորդ վճարեն, մինչ մահմետական-ները զերծ էին այդ տուրքէն:

— Եթէ այսպէս է, ըսաւ Թորոս, այն ատեն մէկ հոգի իսկ չեմ զրկեր, որովհե-տեւ իմ հպատակներս ուրիշին երկիրը չեն կրնար երթալ իրեւ սորուկ ծառայելու համար: Եթէ դուք և ձեր խորհրդականնե-րը հաւանիք ընդունիլ առանց անոնց պար-տագրելու որ հարկ վճարեն, լա՛ւ, այս-պէս առաջարկս չեղեալ կը համարիմ:

Կարիւիւնք հեղաւ սակայն Թորոսի պայ-մանները ընդունիլ տալ կղերականներուն, որոնք պնդեցին իրենց տեսակէտին վրայ(*): Այն ատեն Հայոց իշխանը հրաժեշտ առաւ թագաւորէն, և իր երկիրը վերա-դարձաւ, ուր վախճանեցաւ քիչ վերջ:

Յայտնի չէ թէ Թորոս Բ. իշխանը ճիշդ ո՞ր տարին կատարած է Երուսաղէմ իր ուխտագնացութիւնը: Ըստ Մատ Լաթ-ուիի, հաւանական թուականներն են 1164ի և 1166ի միջև և կամ 1167: Էռնուի այն տեղեկութիւնը թէ Թորոս Երուսաղէմէն վերադառնալէն քիչ ետք մեռաւ, աւելի հաւանական կ'ընծայէ 1167 տարին, որով-հետեւ Թորոս մեռաւ 1168ին: Բայց խնդիր է թէ Փրանսացի քրոնիկագրին համար Վերջ վերջը մէկ, երկու թէ երեք տա-րի կը նշանակէր:

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(ԱՅԻՆԱՐԱՆ)

(*) Տասանորդ գանձի էր սացուածքի (հաղ կամ տէմ) եւ բոլոր Երեսնամեմբ, ճոյն իսկ քաղաքներ, յօգու կղերի (Տոպի, ամբ, էջ 316): Եկեղեցականնե-ր կրօնական եւ պետական ժամերը ստորագրած էին իշխանութեան օրէնք իրենց կիրից (Անդ, էջ 360):

ՊԱՏՄԱՆ-ՀՈԳԵՐԱՆԵԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԻՆՉՊԷՍ ԿՐԱՅ ԸԼԼԱԼ ԱՂԲԻՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՆՑ

Հոգեբանութեան միջոցն է զննու-թիւն և փորձ:

Ձննութիւնը երկու կերպերով կարելի է իրականացնել ներքին՝ այսինքն այն՝ զոր իր անձին վրայ կ'ընէ ենթական, և ար-տաքին՝ այն՝ զոր կ'ընէ ուրիշին վրայ:

Ներքին զննութեան դաշտը նեղ է շատ, թէև ունի սակայն իր առաւելու-թիւնները, զի գիտակից անհատին համար ամենաքաջածանօթ հոգեբանական իրողու-թիւնները իրեններն են, քանի որ իր մտա-ւոր և հոգեկան կալուածին մէջ բեմադր-ուած իրողութիւններու ընտանի յաճախում-ներուն է որ ինք լաւագոյն կը գիտակցի, աւելի լուսանայ, և այսպէս ըսելու համար չօշափելի զգալով զանոնք մանաւանդ, քան ուրիշի մը մէջ կատարուած տարբեր եղե-լութիւնները:

Եւ սակայն ինչ որ ալ լինի, հոգեբա-նական այս սահմանափակ զննութիւններէն կարելի չէ հոգեբանական գիտութեան մը լման առաջը պատրաստել: Ի՞նչ ստու-գութեամբ կամ ապահովութեամբ պիտի կարենամ ես իմ անձիս սեփական ներքին ու արտաքին եղելութիւնները կամ երե-ւոյթները ընդհանրացնել, և հասարակաց տուեալներ նկատել զանոնք: Կրնայ ըլլալ որ իմ մէջս ինձի միայն յատուկ և ուրիշ-ներու ոչ սեփական գաղափարներ և զգա-ցումներ գտնուին, ժառանգականութեան օրէնքով կամ միջավայրի պատմութիւն-ներէն շահուած: Միւս կողմէ ընդհակա-ռակն, կրնայ ըլլալ որ ինձի պակսին ինչ ինչ գաղափարներ կամ զգացումներ՝ այլոց միայն սեփական: Բոլոր մարդիկ հաւասա-րապէս հարուստ չեն իրենց հոգեկան կեան-քին մէջ, գիւրիւն է ուրեմն ըմբռնել թէ ան-հատին լոկ ինքնիր վրայ կատարած զննու-թիւններուն արդիւնքէն միայն չէ կարելի

հոգեբանական գիտություն եղրակացնել:

Արտաքին, այսինքն ուրիշի վրայ կատարուած զննութիւնն ալ ինք միայնակ, որ է ըսել առանց անձնական զննութիւններու լոյսին՝ կատարեալ արգիւնքի մը չի հաներ միտքը: Անհրաժեշտ են ինքնագիտակցութեան, ներքին ծանօթութեան յայտնութիւններ, առանց որոնց՝ ուրիշի մը ցուցադրած մտաւոր ու հոգեկան երեւոյթներէն ոչինչ պիտի կարենայինք հասկնալ: Ուրեմն հարկ է արտաքին զննութենէն մեզի ընծեռուած հարուստ պաշարը հոգեբանական լեզուի վերածել, հասկնալի ընելու համար զանոնք մեզի և այլոց, ու ասիկա անհնար կը լինի, եթէ մենք մեր ներքին հոգեկան կարողութիւններու լեզուն սովորած չենք նախ, եթէ լաւ չենք սերտած մենք զմեզ, կարենալու համար բազմաթիւ համամատուցութիւններէն նմանութիւններ և հասարակաց տուեալներ ընդգծել, իրագոյն դառնալու համար ուրիշին մէջ անընթեռնելի մնացած գաղտնիքներուն: Կը տեսնենք ահա թէ այս երկու աղբիւրներն ալ, առանձնաբար չեն կրնար լեցնել հոգեբանին պէտքը, կամ առաջնորդել զայն հոգեբանական իրողութեանց, անոնց արտադրիչ միակերպ ու պայծառ ըմբռնումին, և ընդհանուր օրէնքներու:

Պէտք է գտնել այնպիսի կերպ մը, որ երկու զննութիւնները, ներքինը և արտաքինը, գործակցօրէն, այսինքն միասնաբար, կարող ըլլան յանգ հանել զննութեան այդ գործը:

Զննութիւններէ վերջ անհրաժեշտ է փորձը, փնտառուքներով շահուած հոգեբանական ծանօթոյթներու և տուիքներու պաշարը պէտք է համամատուցութիւններով, եւ ուրիշ զանազան միջոցներով անցնել փորձի պրիսմակէն՝ ստուգելու համար թէ նոյն արդիւնքներէն միեւնոյն պատճառները կը յառաջանան միշտ: Իսկ ասիկա դիւրին չէ անշուշտ, իբրեւ գործ մը որ ամենէն կը պահանջէ լուրջ և խոր մտադրութիւն և մասնաւոր ժամանակ:

Դժուար է արդարեւ գտնել հոգիին մէջ տեղի ունեցած անհամար երեւոյթներուն և եղելութիւններուն բուն պատճառները, կարելի չէ հոգեկան իրողութիւնները, հեղուկներու և կազերու նման քիմիաբանական զննութիւններու ենթարկել, թէ և ան-

կարելի ալ չէ ինչ ինչ փորձերով և երկար զննութիւններով և ջանքերով հաւականութեան միտող ստուգանքիչիք ձեռք բերել, անուղղակի ազդելով մարդոց մտքին և ըզգայարաններուն վրայ, և յառաջ եկած երեւոյթներէն շարժառիթներու վերանալ: Օրինակ, սպառնալիք մը, խրատ մը, կամ պարգեւ մը, կրնան անուղղակի այսինքն փոքր ի շատէ միջոցներ ըլլալ հոգեբանական երեւոյթներու և զննութեան նկւթ ընծեռել հոգեբանին: Մարմնի վրայ փորձի կատարելով ալ կարելի է բնաբանական որոշ երեւոյթներ արտադրել, և այդ սկիզբի փորձերով անոնց համապատասխան ազդումներ կամ ներքին իրադարձութիւններ գիտել հոգիին մէջ: Սակայն ապրք ալ պահանջուած և լրիւ ատող ձեւեր չեն հայթայթեր, որովհետեւ հոգեբանական իրողութիւններու մէջ, թէ՛ պատճառ և թէ՛ արդիւնք ներքին են: Իսկ զուգործութեան յիշողութեան, և երեւակայութեան շարժառիթները ընդհանուր առմամբ ֆիզիքական ըլլալով հանգերձ՝ ամսաշուկի են ըստ մեծի մասին ուղեղի մէջ տեղի ունենալուն համար:

Ուրեմն կը յանգինք սա եղրակացութեան թէ չկայ մասնաւոր չափանիշ մը, կամ կշռաչափ մը, որոնցմով կարելի ըլլար չափել կամ կշռել հոգեբանական երեւոյթներն ու անոնց շարժառիթները, և այս է անշուշտ պատճառը որ գրեթէ հնար չէ գտնել կերպը հոգեբանը որոնք նոյն տեսութիւններով արտայայտուին հոգեբանական ոեւ է երեւոյթի շուրջ, և այս է պատճառը նոյնպէս որ անկարելի է իւրեքացնել հոգեբանական օրէնքները, վասնզի ամենէն շատ ընդունակ են անոնք ձեւափոխուելու:

Ինչպէ՞ս դասաւորել ուրեմն հոգեբանական բազմաթիւ եւ յստակ նմոյշներ, զննելով զանոնք այլազան պարագաներու անկիւններէն, անոնց այդ բազմազանութիւնէն իսկ եղրակացնելու համար զանոնք վարող միակերպ և ընդհանուր օրէնքները:

Անձնական կամ անհատական սահմանափակ ձգտումներ չեն կրնար ներկայացնել ամբողջ մարդկութիւնը, իմ, քու և անոր մէջ նշմարուած հոգեբանական իրողութիւնները դուրս չեն ցայտեցնել մարդ էակին հոգեւոր և մտաւոր ամբողջական վիճակ-

ները, պայմանագրական և ժամանակաւոր աշխատողները, կրնան աւելի ստոյգ և տարբեր ձեւերով ներքեւ երեւիլ՝ աւելի երկարաժողոված ժամանակամիջոցի մը տեւողութենէն, և տարբեր միջավայրերէ և փուլերէ անցնելով: Այս տեսակէտով մասնաւորապէս՝ պատմութիւնը անսահման դաշտ մըն է զննութեան և նոյն իսկ փորձարկութեան, միշտ բաց՝ հոգեբանին առջեւ:

Պատմութիւնը հարուստ է նախ իրողութիւններով, իր բեմին վրայ դարերով տեսագրութեամբ են մարդկային կեննքէն փրցուած այն բազմազան դիպուածները, որոնք ոճիրներու, փառասիրութիւններու, ողբերգութիւններու եւ խօլական ցնծութիւններու, կամ վրիժառու մախանքներու ներքեւ կրնան են պատմութիւն կոչուած թեզանքը:

Հոն կը յայտագրուին Աքիլլէսի վրէժխնդիր կատաղութիւնն ու Պրիամի յուսահատ արցունքներ, Հիկտորի դիակին առջեւ: Հոն է Աղեքսանդրի մը փառասիրութիւնը, Ռոմոնի մը վաւաչուտ ու ապիկար անբանութիւնը դէմ յանդիման Դիոգենէսի մը ստոյգիկեան ինքնաբաւութեան:

Հոն կը տեսնեն Կեսարի մը դաւաճանուած դիպիւր, և Բրուտոսի մը արեւնազանդ խիղճը, Յիսուսի խաչը և Պիղատոսի լուսցուած ձեւերը. Յուդայի ընչաքաղցութիւնը և ոռնացող խուժանի մը ապսպրութեամբ կատաղութիւնը, և դեռ անհամար իրողութիւններ, իրարու ներակ ու նման, որոնք այնչափ կենդանի գոյներով կը գծեն մարդուն ետին սահմանները, կողքելով մանաթաթառն դադարները անոր հոգիի ծալքերուն: Ապա կրօնական կալուածք, որ այնչափ անհուն տեղ մը կը գրաւէ մարդուն հոգեկան կեանքէն ներս: Զայն քննելով իր բոլոր արտայայտութիւններուն և ձեւերուն մէջ, իր ստեղծագործութիւններուն և մարտիրոսագործութիւններուն մէջ, հոգեբանը ինքզինքին պիտի հայթաթէ ամբողջական աշխարհ մարդուն հոգիին ու մտքին գունագեղութեամբ պատկերներուն, և դաւաճան թուիլքներուն: Այս բոլոր իրադարձութեանց կատարողներու պէմքերովն է որ լեցուած է պատմութեան պատկերները, ինչպէս իրենց գործերով՝ անոր միւլէմբը կամ գրագրանքը. անհրաժեշտ է հոգեբանին գիմել պատմութեան մասնաւանդ, ու-

սուսնասիրելու հոն գործիչները իրենց գործին մէջ իսկ, Պատմութիւն հոգեբանութեան նպատակայարմար գետին մը ըլլալուն մէկ առաւելութիւնն ալ կը ծագի սա իրողութենէն որ, սովորական կեանքի մէջ պարզ կամ միջակ անհատներու հոգեբանական վերլուծումներն ու զննութիւնները, կարգ մը օրէնսդրական և կենցաղական արգելքներու սեղմ ցանցով չլրջապատուած ու անոնց ենթարկուած ըլլալու համար, տեսակ մը տարտամութեան մէջ կը մնան, և չեն կրնար հոգեբանին ընձեռել հոգեբանական հնարաւոր և հարազատ վիճակներու նմոյշներ, մինչդեռ փափաքուած այս պահանջներուն լիովին կրնան գոհացում տալ պատմութեան արձանագրած անձերը: Վասնզի հզօր անհատականութիւններու մէջ հոգեբանական այս կարողութիւնները գերաճած ու զուտած աստիճանի մը վրայ կը գտնուին, թէեւ յաճախ տարբեր միջավայրերու ծնունդ, բայց մտքի և հոգիի անառարկելիլթէն սեռն ու սերտ հանգիստութիւնները կը պարզեն անոնք այդ տեսակէտով: Կը հասկնաս դարերու ժառանգականութիւնը իր վերջին հանգրուանն ու աւազանը լինած է իրենց հոգիին մէջ, զանոնք արժանի հանդիսացնելով այսպէս ոչ միայն պատմութեան մատնանշումին, այլ նաեւ այդ պատմութիւնը ապրած ու ապրեցնող սերունդներու գնահատանքին և երախտագիտութեան: Անոնք կը նմանին միօրինակութիւններէն ու տափալուծութիւններէն վեր սլացող լեռնաշղթաներու կատարներուն, որոնք իրենց վրայ ունին նշմարելի հետքերն ու սրկները փոթորիկներուն եւ կայծակին, ու վէրքերը հրաբուխին: Երկրագնդի ներքին հրաբուխներն ու թաքուն շարժումները այդ անշուարիկ բարձրութիւններուն միջոցաւ է որ կը յայտնուին: Ծափարակութիւնները խուզարկելի աւելի բարձրութիւնները պեղել, եթէ կ'ուզես վերահասու ըլլալ երկրիս բուն նկարագրին, զայն կազմող նիւթերուն և ժամանակի ընթացքին անոնց կրած դիմադրողականութիւնը:

Անոնց կը նմանին նաեւ մեծ մարդիկ, որոնք զիրենք ծնունդ տուող ցեղին բարոյական յատկանիշերովը ուշագրաւ, իրենց հոգիին ու մտքին մէջ են գանձարանած առհասարակ ներքին բոլոր ուժերը և իրենց ժամանակի բարձրագոյն չափանիշերը, մար-

դիվ որոնց հոգին բռնկած է իտէալի մը կայծէն, և մղած զիրենք ելնել, սաւառնի կրանիթեայ բարձունքներէ ալ վեր դէպի յուսացուած արշալոյսներու կարմրութիւնները:

Կարգ մը անհատներու մէջ ծնունդ առած իտէալին այդ տենդը, ամենապսեմ երեւոյթը ուսումնասիրութեան՝ արժանի աւիննէն գեղեցիկ փուլն է մարդկային հոգիին: Անոր մէջ ի յայտ կուգայ իմացականութենէն լուսաւորուած կամքին գերազանց ճիշդ՝ ի մի փնջելու մարդուն մէջ ապրող ապնուագոյն բնազդները և անոնց ներդաշնակած միութեանը մէջ երեան բերելու մեծութիւններ և գեղեցկութիւններ, որոնք որքան զիրենք արտայայտող անհատին, նոյնքան և աւելի այդ անհատին ծընունդ տուող ցեղին հոգին կը պատկերացնեն:

Հոգեբանը այսպէս պատմութեան ուսումնասիրութեան լոյսով, մերթ անհատներու մէջ կը կարգայ անոնց ազգին հաւաքականութեան հոգին, և յետոյ այս վերջինով աւելի ևս կը լուսարանէ եղակի և նոյն ատեն եզական միութիւններու ինքնութեան խորհրդաւոր զիծերը: Իտէալը ազգային առաքինութեանց խտացեալ ու ժերէն արտադրուած այն գիւթական ազդումն է, որ ինչպէս երկային մարմինները, զոր որ լուսինը ծովախաղաղքներուն վրայ որոշադրուած պայմաններով զը ներգործէ, նոյնպէս ան անհատներու և համայնքներու հոգեկան կեանքին վրայ կը ներգործէ:

Հոգեբանին գործը պիտի ըլլայ պատմութեան տուեալներով և մտածումի ու տրամախոհութեան օրէնքներով գտնել այդ ներգործութեան կերպն ու աստիճանը, անոնց ծնունդ տուող իրողութիւնները, եւ նոյնքան ծնունդ առնող իրականութիւնները: Պատմութիւնը այն ամփոփ մատանն է որուն մէջ կրնանք դիտել ժողովուրդներու նկարագիրը, և այդ նկարագիրներու համադրութեանը մէջ վերլուծել մարդուն հոգին: Հոգեբանին համար ամենէն հաւաստի և շօշափելի տեղեկութեանց աղբիւրն է ան: Անհաստի քանի մը հակիրճ գծագրումներով՝ աղերս ու առնչութիւնը գործունիին իրարու հետ պատմութիւնն ու հոգեբանութիւնը, և որոնք միջոցաւ երկրորդը պիտի ծառայէ առաջինին, կերտելու համար իր ծրագրած շէնքը:

Հոգեբանին առաջին գործը պիտի ըլլայ, կ'անդրադառնանք, նախ ծանօթանալ գէպերուն և գէմքերուն, և զանոնք վերլուծումի ենթարկել, գտնելու համար այն ներքին շարժառիթները որոնք կը զսպանակաւորեն այսինչ կամ այնինչ կեանքը, իրենց զանազան ուղղութիւններու վրայ: Թէ ինչո՞ւ և ի՞նչպէս օրինակ ներոն մը մարդոց արիւնով կ'ուզէ սնանիլ, մինչ ուրիշ մը ընդհակառակն կը զուգուի նոյն այդ մարդոց սիրոյն: Երկրորդ՝ թէ պատմութեան հաւաքածոն քանիներ պիտի կարենայ ցոյց տալ մէկ կամ միւս տիպաբան, և թէ անոնք իրենց պարագաներով ու շարժառիթներովը ո՞րչափ կը նմանին իրարու: Այսպէս յայտադրուած այդ հանգիստութիւններէն նոյնիսկ դուրս կորզելու և ընդհանրացնելու համար փոխուած օրէնքները:

Յետոյ հոգեբանը հետեւելով պատմութեան, պիտի կարենայ մարդկային կեանքի տարեգրութեան զանազան փուլերուն մէջ դիտել մարդկային իմացականութեան մեծ օրէնքին եղաշրջութիւնը և անոր միջոցաւ չափել զանազան ժամանակներու պատկանած մարդոց այս կամ այն կարողութիւնները և խելամոլի թէ դաստուարութեամբ և համեմատութեամբ ժամանակի ընթացքին հետ ի՞նչպիսի կրօնական և ընկերային զբոսթիւններ են դոյացած, և թէ այդ վերջինները ի՞նչ համեմատութեամբ իրենց մէջ սուգած ընկուզած են տարասեւ տարբեր, ո՞րչափ նպաստաւորուած ժառանգականութեան և միջավայրի, պատեհութիւններէն:

Պատմութեան այս բիւրեղացած իրողութիւններու բազմութիւնը սակայն, իբր բովանդակ քողագրութեաններուն մէջ ալ, ներքին զննութեան լոյսին կը կարծաթի ու անհատական փորձառութեան ոսկեայ դիտակը միայն կրնայ զատորոշել պատմութեան այդ բրածոներու խորքին մէջ մեր հոգին լուսաբանող այն առհաւական հանգիստութիւնները, որոնք բոլոր ժամանակի մարդոց մէջ կենսական իրը կը կազմեն:

Պատմութիւնը մեծագոյն զարդոյն է ուր մարդ ինքզինք ճանշնալով, փորձառական զատարարական լաւագոյնի հրապարակութիւնները կ'ընդունի, կենդանի բերմը, ուր հոգեբանական լոյսին տակ, մարդկութիւնը ինքզինքը կը դիտէ: Ե.